

Crkva Svetog Spasa na vrelu Cetine

Perić, Mihaela

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:116029>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-23**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Preddiplomski sveučilišni studij Povijesti umjetnosti (dvopredmetni)

Mihaela Perić

Crkva Svetog Spasa na vrelu Cetine

Završni rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Preddiplomski sveučilišni studij Povijesti umjetnosti

Crkva Svetog Spasa na vrelu Cetine

Završni rad

Studentica:

Mihaela Perić

Mentor:

izv. prof. dr. sc. Ivan Josipović

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Mihaela Perić**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Crkva Svetog Spasa na vrelu Cetine** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 10. rujna 2023. godine

Sadržaj

1. Uvod	6
2. Pregled dosadašnjih istraživanja	7
2.1. Najranija istraživanja	7
2.2. Istraživanja između 1947. i 1954. godine	9
2.3. Istraživanja nakon 1954. godine	10
3. Ciljevi	12
4. Izgled crkve Svetog Spasa na vrelu Cetine	13
4.1. Prezbiterij	14
4.2. Westwerk	15
4.3. Zvonik	17
4.4. Raščlamba vanjskih i unutarnjih zidova crkve	19
5. Skulptura crkve Svetog Spasa	21
5.1. Ulomci vrata i prozora	22
5.2. Oltar i oltarna ograda	23
5.3. Arkosolij	25
6. Ostatci fresaka	26
7. Zaključak	27
8. Literatura	29
9. Likovni prilozi	31

Crkva Svetog Spasa na vrelu Cetine

Crkva Svetog Spasa na vrelu Cetine nastala je u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća. Smatra se najznačajnijim hrvatskim arhitektonskim spomenikom iz predromaničkog razdoblja. Bila je predmet mnogih istraživanja od kraja 19. stoljeća, pa sve do današnjeg vremena. Različiti istraživači donosili su i različite zaključke o unutrašnjem i vanjskom izgledu crkve, vremenu u kojem je nastala te o njezinu titularu. Tijekom ranijih istraživanja, kod istraživača poput Luje Maruna i Ljube Karamana, prevladavalo je mišljenje da građevina pripada kasnome srednjem vijeku. Ta je mišljenja opovrgnuo Stjepan Gunjača koji je arheološka istraživanja na i uokolo crkve vodio između 1947. i 1954. godine. Pronašao je arhitrav oltarne ograde na kojoj se spominje ime župana Gastike, njegove majke i sinova. Otkrio je da je crkva bila privatna građevina te da je posvećena Uzašašću Kristovu (Svetom Spasu). Godine 1980. Ivo Petricioli je temeljem usporedbe skulpture iz Svetog Spasa s onom iz crkava u Ždrapnju kraj Skradina i Šopotu kod Benkovca zaključio da je crkva u Cetini nastala u vrijeme kneza Branimira (879.-892.). Nadalje, Nikola Jakšić je skulpturu iz Svetog Spasa usporedio s onom iz Šopota i s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina te ih je zbog identičnih likovno-morfoloških karakteristika svrstao u radove klesarske produkcije koju je nazvao *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*.

Crkva Svetog Spasa vrlo je značajna zbog svojih jedinstvenih graditeljskih rješenja, poput trikonhalnog svetišta i aksijalnog zvonika te *westwerka* koji su tipični za spomenike karolinške arhitekture. Osim toga, ona na vanjskim zidovima ima i oble kontrafore. Ivo Petricioli ju je usporedio s ostalim crkvama s oblim kontraforima na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine (biogradska katedrala, ostaci crkava na lokalitetima Lopuska glavica i Stupovi, a možda i Bukorovića podvornica u Biskupiji kod Knina) te je naglasio da se takav tip građevina ne može naći u ostaloj predromaničkoj i romaničkoj graditeljskoj baštini Europe, već samo u Hrvatskoj. Zbog njihove unikatnosti, spomenute je građevine grupirao pod zajedničkim nazivom „*starohrvatskih crkava s oblim kontraforima*“. Osim navedenoga, tijekom istraživanja crkve Svetoga Spasa pronađene su i freske za koje se smatra da su nastale u kasnome srednjem vijeku.

Ključne riječi: crkva Svetog Spasa na vrelu Cetine, predromanika, posljednja četvrtina 9. stoljeća, župan Gastika, knez Branimir, *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*, starohrvatske crkve s oblim kontraforima

1. Uvod

U drugoj polovini 9. stoljeća dolazi do promjene političkih prilika u zapadnoj Europi. S jedne strane došlo je do velikog slabljenja i podjele Karolinškog Carstva, dok s druge pada i moć Bizantskog Carstva, i to ponajviše zbog velikih sukoba s Arapima. Svi ti događaji snažno su utjecali da se u tadašnjoj Kneževini Hrvatskoj stvore povoljni uvjeti za razvoj samostalne unutrašnje politike, kao i za donošenje važnih odluka na vanjskopolitičkome planu.¹

Godine 879. novim hrvatskim knezom postao je Branimir, nakon što je svrgnuo s prijestolja Trpimirova sina Zdeslava, koji je bio sljedbenik bizantske politike.² Zbog straha od Bizanta, Branimir je te iste godine poslao pismo u Rim u kojem je molio za pomoć tadašnjeg papu Ivana VIII. Riječi iz pisma koje je papa vratio novom hrvatskom knezu sadrže papinski blagoslov te se danas tumače kao prvo *međunarodno priznanje Hrvatske*.³

Razdoblje vladavine kneza Branimira (879.-892.), ali i čitavu drugu polovinu 9. stoljeća, karakterizira veliki graditeljski uzlet te povećano umjetničko stvaralaštvo. Dolazi do gradnje novih sakralnih građevina kao i obnavljanja postojećih. Taj se period smatra vrhuncem razvoja umjetnosti u vremenu ranoga srednjeg vijeka te se ponekad naziva i *Branimirovom renesansom*.⁴ Te se promjene mogu povezati s odlukama tadašnjeg pape Stjepana VI. (885.-891.), koji je 887. godine poslalo pismo ninskom biskupu Teodoziju te je naglasio veliku potrebu za obnavljanjem starih sakralnih građevina na području Hrvatske.⁵ Pojavu *Branimirove renesanse* sigurno potvrđuje i izgradnja velikog broja predromaničkih crkava od kojih ih je šest sigurno povezano s imenom kneza Branimira (crkve u Muću, Otresu, Ninu, Lepurima, Šopotu i Ždrapnju),⁶ te djelovanje dviju važnih klesarskih radionica koje se čvrsto mogu vezati za vrijeme njegove vladavine.

U tim okolnostima, u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća, došlo je i do gradnje predromaničke crkve Svetog Spasa koja se nalazi u današnjem selu Cetina, na vrelu istoimene rijeke. Crkva je najvrijedniji i najočuvaniji spomenik nastao za vremena hrvatskih narodnih vladara, tj. tijekom ranosrednjovjekovnog razdoblja. U nastavku ovoga rada biti će doneseni najvažniji podatci o istraživanjima i razvoju te sakralne građevine.

¹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 293.

² A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 293.

³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 294.

⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 292.

⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 292.

⁶ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 293.

2. Pregled dosadašnjih istraživanja

2.1. Najranija istraživanja

Najranija istraživanja crkve Svetog Spasa na vrelu Cetine započela su već 1881. godine kada ju je arheolog Josip Alačević kratko opisao kao građevinu u kojoj je došlo do miješanja „latinskih“ i bizantskih elemenata te ju je datirao u novije razdoblje.⁷ Nekoliko godina kasnije, crkvu je opisao i Stipan Zlatović. On je naglasio da je građena kombinacijom sitnog kamenja i tvrde žbuke. Posvetio se opisivanju zvonika te njezine unutrašnjosti, tj. šiljastom svodu koji je datirao u kasnosrednjovjekovno razdoblje, pa je prema tome crkvu smatrao *starom maticom franjevačkog samostana Cetine*.⁸

Vrlo su značajni opisi grkokatoličkog svećenika Petra Stanića koji potječu iz 1891. godine. On se u svojim spisima oslanjao na istraživanja Stipana Zlatovića prema kojim crkvu treba datirati u kraj 14. stoljeća te je još držao da se uz nju nekada nalazio i franjevački samostan. Osim toga, Stanić naglašava da se oblik crkve, kao i zvonika, može ubrojiti u romaničke građevine. Opisuje je kao građevinu s dva ulaza (sjeverni te zapadni koji je smješten odmah ispod zvonika), dok joj se oltar nalazio na istočnoj strani.⁹ Smatrao je da je crkva izgrađena iznad ruševina starije crkve koja je nastala u vrijeme hrvatskih narodnih vladara. To je potkrijepio viđenim ulomcima koji su uzidani unutar crkve Svetog Spasa te koji potječu iz vremena ranoga srednjeg vijeka, kao i grobljem uokolo crkve, čiji su nadgrobni spomenici (stećci) puno stariji od crkve Svetog Spasa.¹⁰

O crkvi Svetog Spasa na vrelu Cetine pisao je i Lujo Marun. Tijekom svojih istraživanja 1895. godine nazvao ju je *hrvatsko-bizantskom građevinom* koju datira u starohrvatsko razdoblje (prvu polovinu 11. stoljeća).¹¹ Objavio je vlastiti tlocrt crkve, ali s netočnim proporcijama i mjerama te nepostojećim arhitektonskim elementima. Iz tlocrta se može vidjeti da je Marun predvidio mogućnost postojanja srednje apside polukružnog oblika, tj. trolisni prezbiterij.¹² Crkvu je usporedio s onom Svete Cecilije koja se nalazi na lokalitetu Stupovi u Biskupiji kod Knina te je s obzirom na to smatrao da postoji mogućnost da se u njezinoj unutrašnjosti pronađu ostatci stupova koji su brod dijelili na tri dijela.¹³

⁷ T. MARASOVIĆ, 1995., 38.

⁸ S. ZLATOVIĆ, 1883., 102-107.

⁹ P. STANIĆ, 1891., 9-10.

¹⁰ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 46.

¹¹ T. MARASOVIĆ, 1995., 38.

¹² A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 46.

¹³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 46.

Crkvom se bavio i Frane Madirazza koji ju je 1911. godine opisao kao templarsku crkvu, najvjerojatnije posvećenu Sv. Jeronimu. Osim toga, opisao ju je kao građevinu malih proporcija oko koje se nalazi groblje, a da su u njezinoj unutrašnjosti bočni zidovi ispunjeni nišama.¹⁴ Arheolog Miloje Vasić u svojoj knjizi iz 1922. godine crkvu je datirao u drugu polovinu 11. stoljeća te ju je prikazao kao *jednobrodnu baziliku s narteksom i zvonikom*.¹⁵ Josef Strzygowski ju je također smatrao *jednobrodnom građevinom, nadsvođenom valjkastim svodom te s vanjskim potpornim stupovima*.¹⁶

Povjesničar umjetnosti Ljubo Karaman objavio je 1930. godine rezultate svojih istraživanja o crkvi Svetog Spasa. Prema njemu, crkva pripada romaničkom, a ne predromaničkom razdoblju. On ju je odredio kao *regionalni hrvatski tip romaničke bazilike*.¹⁷ Osim toga, navodi i da je *jezgra ruševine s jakim oblim lezenama poput onih "Na stupovima" u Biskupiji iz XI. stoljeća* mogla nastati za vrijeme hrvatskih narodnih vladara. Karaman opisuje i predvorje koje se sastoji od dva kata, koje je namijenjeno za gospodu koja bi na taj način bila odvojena od ostalog naroda. Navodi da je na crkvi posebno istaknut zvonik smješten u sredini pročelja koji je sa svojim donjim dijelom povezan s ostatkom crkve, dok je s vanjske strane masivan i visok te se prema vrhu sužava, a iz daljine izgleda kao nekakva kula.¹⁸ Osim toga, Karaman na temelju vrlo oštrog luka, smještenog u predvorju crkve, navodi da je *Sveti Spas došao onakav, kakav je bio na izmaku srednjeg vijeka u vrijeme borbene hrvatske feudalne vlastele*.¹⁹ U istraživanje ove crkve uključio se i Ejnar Dyggve koji je izradio vlastiti, ali netočan tlocrt crkve Svetog Spasa na kojemu je naznačena kvadratna apsida, dok je zvonik u potpunosti isključen iz crkvene osi.²⁰ Osim toga, smatrao je da je Sveti Spas pravi primjer crkvene građevine u kojoj su ranokršćanski elementi ukomponirani u ranosrednjovjekovnu arhitekturu.

¹⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 47.

¹⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 47-48.

¹⁶ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 48.

¹⁷ LJ. KARAMAN, 1930., 71.

¹⁸ LJ. KARAMAN, 1930., 71.

¹⁹ T. MARASOVIĆ, 1995., 39.

²⁰ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 48-49.

2.2. Istraživanja između 1947. i 1954. godine

Vrlo značajna istraživanja crkve Svetog Spasa na vrelu Cetine provedena su između 1947. i 1954. godine pod vodstvom Stjepana Gunjače. S obzirom da je crkvu zatekao u vrlo lošem i gotovo raspadnutom stanju, prije samih istraživanja na građevini su poduzeti restauratorski i konzervatorski zahvati. Tijekom istraživanja pronađeni su ostaci srednje, polukružne apside,²¹ koju je u svojim istraživanjima već prije naslutio Marun. Unutar nove, kvadratne apside, smještene iza ostataka polukružne, koja je nastala kao rezultat kasnije crkvene pregradnje, pronađeni su ostatci zidanog oltara koji potječe iz kasnoga srednjeg vijeka. Na prostoru prezbiterija iskopan je veliki kameni blok koji se sastojao od dvije kvadratne rupe, a za koji se smatra da je bio *stipes* oltara iz vremena ranoga srednjeg vijeka.²² Na temelju tih istraživanja i saznatih osobina tlocrta, Gunjača je zaključio da je crkva pravi primjer prijelaza iz *ranosrednjovjekovnih slobodnih centralnih sakralnih građevina ka oblicima bazilikalne arhitekture*.²³ S obzirom na to, smatrao je da se može datirati u 10. stoljeće.

Unutar crkve nalazio se veliki broj grobova koji su nastali na mjestu ranosrednjovjekovne oltarne ograde. Postavljeni su pravilno u odnosu na kvadratnu, novu apsidu. Razdoblje u kojem su ukopi nastali veoma je kronološki važno jer je to dokaz da je tada oltarna ograda bila uklonjena. Unutar grobova pronađena je velika količina novca i nakita koji se datira u sredinu 14. stoljeća.²⁴ Osim u unutrašnjosti, istraživanja su vođena i na vanjskom dijelu crkve, gdje je sa sjeverne strane, u iskopanoj rupi, pronađena velika količina žbuke s vrijednim freskama koje su se na tom mjestu našle nakon što je srušena polukružna središnja apsida.²⁵

Tijekom Gunjačinih istraživanja 1948. godine, iskopan je temelj stubišta kojim se dolazilo do prvoga kata zvonika. Osim toga, pronađeni su i dijelovi arhitrava oltarne ograde s natpisom tada još neznan župana, njegovih sinova i majke Nemire.²⁶ Natpis je bio veoma važan za poticanje rasprava kojima bi se crkva mogla datirati i u 9. stoljeće.²⁷ Godine 1952. pronađeni su još neki ulomci oltarne ograde, tj. arhitravi s dijelovima natpisa koji su se mogli spojiti s prije pronađenim ulomcima na kojima se također nalazio dio istoga, jedinstvenog teksta. Tim pronalaskom, Gunjača je uspio iščitati da se spomenuti župan zvao Gastika (Gostiha) te da je crkva bila posvećena Isusu Kristu što zapravo odgovara

²¹ S. GUNJAČA, 1995., 31.

²² A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 52.

²³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 54.

²⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 57.

²⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 58.

²⁶ S. GUNJAČA, 1995., 35.

²⁷ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 59.

titularu Svetog Spasa.²⁸ Nova istraživanja započela su 1953. godine, kada su pronađeni još neki ulomci arhitrava oltarne ograde s natpisom.²⁹

2.3. Istraživanja nakon 1954. godine

Godine 1958. Tomislav Marasović je na *Međunarodnom kongresu povjesničara umjetnosti u Parizu* izložio rezultate istraživanja crkve Svetog Spasa. On je smatrao da je na crkvu utjecala karolinška arhitektura poglavito u izgradnji zapadnog zdanja te zvonika koji je smješten u osi pročelja.³⁰ Crkvu Svetog Spasa istraživala je 1967. godine i Ivanka Nikolajević. Ona je slijedila Dyggveovu ideju prema kojoj Sveti Spas predstavlja pravi primjer građevine u kojoj dolazi do komponiranja ranokršćanskih elemenata u ranosrednjovjekovnu arhitekturu.³¹ Slično je mišljenje imao i Marasović koji je držao da je troapsidalni, trolisni prezbiterij crkve zapravo prototip iz vremena ranog kršćanstva.³² S druge strane, Gunjača je naglasio da je kod ranokršćanskih crkava s vanjske strane troapsidalni oblik u potpunosti vidljiv, dok je kod crkava nastalih u ranome srednjem vijeku središnja apsida na vanjskoj strani u potpunosti naglašena, a bočne se jedva primjećuju.³³

Nadalje, crkvu je proučavao i Vladimir Gvozdanović (Vladimir Peter Goss) koji ju je ubrojio u grupu kraljevske predromanike, zbog njezinih obliha kontrafora. Osim toga, pripisivao joj je i postojanje *westwerka*. Smatrao je da je ona prijelaz između tradicionalne arhitekture predromanike i njegove, tzv. kraljevske grupe građevina te da je nastala negdje oko 900. godine.³⁴

Osamdesetih godina 20. stoljeća, crkvu je istraživao Ivo Petricioli. Usporedio je sačuvane dijelove oltarnih ograda koje potječu iz Šopota i Ždrapnja koje su pouzdano nastale u vrijeme kneza Branimira (zbog sačuvanih natpisa na njihovim arhitravima i zabatima koji spominju samoga kneza), s oltarnom ogradom iz crkve Svetog Spasa. S obzirom na sličnost klesarske obrade među spomenutim oltarnim ogradama, smatrao je da je i crkva Svetog Spasa nastala za vrijeme kneza Branimira, odnosno između 879. i 892. godine.³⁵ Osim toga, naglasio je da se na crkvi Svetog Spasa nalaze obli kontrafori baš kao i na nekim ostalim dalmatinskim crkvama, poput nekadašnje biogradske katedrale te ostataka crkava na lokalitetima Stupovi i Lopuška glavica u Biskupiji kod Knina. Dao je do znanja da se takvi kontrafori ne

²⁸ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 61.

²⁹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 61.

³⁰ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 84.

³¹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 87.

³² T. MARASOVIĆ, 1995, 44.

³³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 64-68.

³⁴ V. P. GOSS, 1996., 161- 185.

³⁵ I. PETRICIOLI, 1980., 115.

mogu naći na predromaničkim i romaničkim građevinama u ostatku Europe već samo u Hrvatskoj.³⁶ Osim toga, spomenute crkve imaju zvonik koji je smješten na pročelju te zapadno zdanje (*westwerk*), pa ih je zbog tih arhitektonskih elemenata moguće direktno povezati s karolinškom arhitekturom. Petricioli je crkvu Svetog Spasa na vrelu Cetine, biogradsku katedralu te crkve na lokalitetima Stupovi i Lopuška glavica, a uvjetno i ostatke sakralne građevine i na lokalitetu Bukorovića podvornica u Biskupiji, zbog svoje originalnosti izvedbe i oblikovanja, kao i prostora na kojem su smještene nazvao „*starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima*“.³⁷

Veliki broj radova o crkvi Svetog Spasa na vrelu Cetine objavljen je u časopisu *Starohrvatska prosvjeta*, a posebnu važnost ima svezak 22 iz 1995. godine koji je u potpunosti posvećen navedenoj crkvi.

Crkvom Svetog Spasa bavio se i Miljenko Jurković. U svoja dva članka, jednom iz 1986. godine, a drugom iz 1995. godine, Jurković naglašava da je crkva u Cetini jedini sačuvani primjer *westwerka* u hrvatskoj predromanici.³⁸ Osim toga, bavi se i problemom geneze predromaničke arhitekture te utjecaja na ranosrednjovjekovnu gradnju u Dalmaciji. Posebno se bavio problemom *westwerka* u hrvatskoj predromaničkoj arhitekturi te je istakao da je *westwerk* vladarima bio važan za liturgijsku funkciju, ali i kako bi pokazali svoju političku moć.³⁹ Osim toga, naglašava da je *westwerk* crkve Svetog Spasa reduciranog oblika.⁴⁰ Jurković u svome članku iz 1995. godine ističe da crkva Svetog Spasa nije samostanska ili katedralna crkva (za koje je karakteristična gradnja *westwerka*), već joj daje naziv *Eigenkirche*, tj. privatna crkva koja je nastala na posjedu župana, ujedno i feudalca.⁴¹

Nova istraživanja crkve obavljena su tijekom 1998. i 1999. kada su potvrđene Gunjačine spoznaje da je zvonik građen u isto vrijeme kada i crkva, najvjerojatnije tijekom druge polovine 9. stoljeća.⁴²

Godine 2009. izašla je knjiga *Predromanička crkva Svetog Spasa u Cetini*, autora Ante Miloševića i Željke Pekovića. Navedena knjiga je prva, a ujedno i jedina monografija koja se bavi crkvom Svetog Spasa. Ona u potpunosti sumira do sada poznate činjenice, a donosi i novije znanstvene spoznaje o crkvi.⁴³

³⁶ I. PETRICIOLI, 1984., 221 -223.

³⁷ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 90.

³⁸ M. JURKOVIĆ, 1986., 61-85. ; M. JURKOVIĆ, 1995., 61.

³⁹ M. JURKOVIĆ, 1986., 81.

⁴⁰ M. JURKOVIĆ, 1986., 81.

⁴¹ M. JURKOVIĆ, 1995., 64.

⁴² A. MILOŠEVIĆ- Ž. PEKOVIĆ, 2009., 81- 82.

⁴³ I. JOSIPOVIĆ., 2009., 38.-40.

3. Ciljevi

Glavni ciljevi ovoga rada jesu objasniti način na koji je došlo do gradnje crkve Svetog Spasa na vrelu Cetine, pokušati prikazati tijek njezine izgradnje te utjecaje koji su vidljivi u njezinim arhitektonskim elementima. Rad će biti podijeljen na poglavlja i potpoglavlja koja će obrađivati arhitekturu, skulpturu i slikarstvo crkve. Osim toga, u dijelovima koji obrađuju arhitekturu bit će objašnjeno kako je zapravo izgledala predromanička građevina te će se preko rezultata dosadašnjih istraživanja nastojati razjasniti koji su njezini dijelovi nastali u predromaničko doba, a koji u kasnijem razdoblju.

Nadalje, bit će rasvijetljena i funkcija *westwerka*, ali i uloga koju je navedena crkva imala u ranome srednjem vijeku, posebno s obzirom na njezina donatora i vrijeme gradnje. U potpoglavljima koja obrađuju skulpturu pokušat će se prikazati kako su izgledale liturgijske instalacije smještene u unutrašnjosti te predromaničke građevine. Nadalje, istaknut će se važnost njezine skulpture, pogotovo one koja je utjecala na saznanja o dataciji, titularu i donatoru crkve, dok će se u poglavlju koje obrađuje slikarstvo dati osnovne informacije o dijelovima fresaka koji su sačuvani na ostacima žbuke, pronađeni u jednoj rupi u blizini same crkve.

4. Izgled crkve Svetog Spasa na vrelu Cetine

Tijekom istraživanja crkve Svetog Spasa na vrelu Cetine različiti su autori donosili različite tlocrte koji su se odnosili na samu crkvu. Svaki od tih tlocrta bio je poprilično manjkav te zbog toga nije mogao vjerno predočiti kako je crkva izgledala u vrijeme svoga nastanka, dakle tijekom ranoga srednjeg vijeka.⁴⁴ Prije istraživanja Stjepana Gunjače (1947.-1954.), postojala su četiri tlocrta crkve koja su izradili Josip Alačević, Stipan Zlatović, Lujo Marun i Ejnar Dyggve. Njihovi tlocrti bili su veoma nepouzdana, pogotovo što se tiče dimenzija, tj. proporcija same građevine.⁴⁵

Vrlo važan tlocrt crkve Svetog Spasa objavili su Stjepan Gunjača i Tomislav Marasović. Iz njega se vidi da je crkva longitudinalna, jednobrodna građevina na kojoj su veoma naglašene trikonhalne apside, pogotovo na onom dijelu gdje dolazi do spajanja veće, srednje apside s manjim bočnima, pa na taj način one izgledaju poput lista djeteline.⁴⁶ Na tom tlocrtu naglašena je i naknadna dogradnja koja je smještena sa sjeverne strane crkve te dodatni zidovi odmah ispred zvonika koji su vjerojatno služili kao nosači za stubište kojim se dolazilo do prvoga kata zvonika i *westwerka*.⁴⁷ Tlocrte crkve dali su izraditi i Srebrenka Sekulić Gvozdanović te Vladimir Sekulić. Međutim, na njima se mogu naći neke netočnosti, poglavito jer nisu precizno naglašeni izvorni i nadograđeni dijelovi crkve. Na njihovim tlocrtima se može vidjeti kako su kombinirani ranosrednjovjekovni i kasnosrednjovjekovni dijelovi crkve, pa tako primjerice donose i staru, polukružnu i novu, kvadratnu apsidu, a donose je i u bojama koje su jednake vrijednosti.⁴⁸ Svoje tlocrte izradili su tijekom osamdesetih godina *Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu* i *Zavod za fotogrametriju Geodetskog fakulteta u Zagrebu*.⁴⁹ Navedenom dokumentacijom *Instituta* služio se Miljenko Jurković koji je preuzeo tlocrt prizemlja na kojemu je istaknut naglašeni trolisni prezbiterij. Osim toga, klupe koje su postojale u crkvi smjestio je u fazu ranoga srednjeg vijeka. Na vanjskoj strani nadodao je dva zida smještena pred zvonikom te je još donio tlocrt *westwerka*.⁵⁰

Crkva Svetog Spasa je jednobrodna longitudinalna građevina na čijoj se istočnoj strani izvorno nalazilo trikonhalno svetište omeđeno oltarnom ogradom, dok su na zapadnoj strani smješteni aksijalni

⁴⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 110.

⁴⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 110

⁴⁶ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 111.

⁴⁷ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 111.

⁴⁸ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 112.

⁴⁹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 112.

⁵⁰ M. JURKOVIĆ., 1992., 89.

zvonik i *westwerk*.⁵¹ Na njezinim vanjskim zidovima nalaze se masivni obli kontrafori, dok joj zidove u unutrašnjosti podupiru lezene.

4. 1. *Prezbiterij*

Crkva Svetog Spasa na vrelu Cetine na istočnoj strani ima prezbiterij koji završava s tri apside koje su raspoređene poput trolista.⁵² U ovome radu već je ranije spomenuto da je Lujo Marun na temelju svojih istraživanja i tlocrta predvidio mogućnost postojanja trolisnog prezbiterija u crkvi Svetog Spasa. Osim toga, Dyggve ju je usporedio s određenim ranokršćanskim građevinama koje se u tlocrtu sastoje od trolisnog rasporeda apsida. Kako bi objasnio svoje ideje, uzeo je za primjer crkvu Sv. Martina u Pridragi i crkvu u Bilicama te je želio prikazati povezanost između arhitektonskih oblika iz starohrvatskog razdoblja i onih iz vremena ranog kršćanstva.⁵³ Smatrao je da crkva u Pridragi pripada predromanici, no novijim je istraživanjima ustanovljeno da je ona ipak ranokršćanska građevina kojoj je unutrašnjost preuređena tijekom ranoga srednjeg vijeka te da je tako mogla izravno utjecati na ponovnu gradnju crkava s apsidama koje imaju trolisni raspored, tj. na crkvu Svetog Spasa.⁵⁴ Dyggveove teze preuzela je i Ivanka Nikolajević. Smatrala je da je troapsidalni oblik svetišta, onaj koji se sastoji od trolisnog rasporeda apsida, zapravo tradicijska gradnja koja je vidljiva na mnogim ranokršćanskim crkvama u Dalmaciji.⁵⁵

Zlatko Gunjača je usporedio crkvu Svetog Spasa na vrelu Cetine s ranokršćanskim crkvama u Bilicama i Tepljuhu te je njihovu najveću razliku vidio u načinu na koji je smješten njihov prezbiterij. U ranokršćanskim crkvama prezbiterij se nalazi pred središnjom apsidom, dok je u Svetom Spasu oltarna ograda smještena na lezene pred bočnim apsidama te je to dovoljan dokaz da se njezin čitavi trikonhalni prostor nekada nalazio u prezbiteriju. Gunjača je usporedio i vanjštinu ranokršćanskih i predromaničkih apsida. Naglasio je da su u ranom kršćanstvu apside bile u potpunosti naglašene, dok se u ranome srednjem vijeku isticala središnja apside, a bočne su se jedva nazirale.⁵⁶ Tomislav Marasović u svome je radu iz 1995. godine naglasio da *prezbiterij crkve Sv. Spasa čini polovica šesterolista*, što je u suprotnosti s ranokršćanskim trolistima, odnosno prezbiterijima koji se sastoje od središnje i dvije bočne apside koje su postavljene okomito na horizontalnu os crkve.⁵⁷ Osim toga, on uspoređuje crkvu Svetog Spasa s predromaničkom crkvom na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina. Bočne apside u obje crkve upisane

⁵¹ M. JURKOVIĆ, 1992., 69.

⁵² A. MILOŠEVIĆ, 2020., 24.

⁵³ T. MARASOVIĆ, 1995., 48.

⁵⁴ T. MARASOVIĆ, 1995., 48.

⁵⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 114.

⁵⁶ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 115.

⁵⁷ T. MARASOVIĆ, 1995., 44.

su u ravni, istočni zid te se zbog toga jedva naslućuju na vanjskoj strani. Nadalje, Marasović naglašava kako su bočne apside u crkvi na Lopuskoj glavici postavljene okomito u odnosu na horizontalnu os, baš poput onih u ranokršćanskim crkvama, a ne zrakasto kao u crkvi Svetog Spasa.⁵⁸ Međutim, novija su istraživanja pokazala da su bočne apside crkve Svetog Spasa ipak postavljene pravilno u odnosu na uzdužnu os, a ne zrakasto kako je prije mislio Marasović i ostali istraživači. Na taj se način svetište crkve Svetog Spasa može usporediti s onim trikonhalnim iz vremena ranog kršćanstva.⁵⁹ O apsidama crkve Svetog Spasa pisao je i Miljenko Jurković. On je naglasio da su u crkvi bočne apside postavljene koso u odnosu na glavnu, a ne okomito. Na taj se način troapsidalne ranokršćanske crkve s područja sjeverne Italije i Švicarske približavaju crkvi Svetog Spasa, ali bez ikakvog utjecaja.⁶⁰ Za razliku od ranokršćanskih crkava u kojima je oltarna ograda služila za ograđivanje samo središnje apside, u crkvi Svetog Spasa ona je ogradila i središnju i obje bočne apside. Stoga Jurković naglašava promjenu funkcije prezbiterija crkve te ističe različitosti između prezbiterija Svetog Spasa i crkava alpskog područja.⁶¹

4. 2. *Westwerk*

Westwerk (zapadno zdanje) je arhitektonska i liturgijska novina koja je značajna za crkveno graditeljstvo karolinške umjetnosti zapadne Europe. U historiografiji arhitekture i graditeljstva, funkcija *westwerka* protumačena je na više načina, ali su dominantno prepoznate dvije. Objašnjava ga se tako kao prostor koji se sastoji od dva kata, a smješten je direktno ispred broda crkve, ali na zapadnoj strani, pa samim time omogućuje vladaru da prati bogoslužje koje se događa u svetištu u istočnom dijelu crkve, iz posebne „odaje“ smještene na katu.⁶² Osim toga, *westwerk* je povezan i sa štovanjem kulta Krista, tj. Spasitelja, unutar prizemlja (kripte) te u „odajama“, odnosno loži koja se nalazi na katu.⁶³

Vladimir Grozdanović je definicije funkcije *westwerka* povezao s crkvom Svetog Spasa. Smatrao je da je riječ o vladarskoj crkvi što je posebno istaknuto na natpisu s oltarne ograde na kojoj se spominje ime župana Gastike koji je, kako je naznačeno, sagradio crkvu *za spas svoje duše*.⁶⁴ Iz tog se natpisa može vidjeti da je u crkvi prisustvovao na euharistiji.⁶⁵ U prizemlju *westwerka* sačuvani su ulomci

⁵⁸ T. MARASOVIĆ, 1995., 44.

⁵⁹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 121.

⁶⁰ M. JURKOVIĆ, 1986., 69.

⁶¹ M. JURKOVIĆ, 1986., 69.

⁶² A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 163.

⁶³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 163-164.

⁶⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 174-175.

⁶⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 175.

svodova koji su najvjerojatnije nosili te pridržavali gornji kat, a na njemu su sačuvana tri otvora od kojih je središnji veći od bočnih te odakle je župan Gastika pratio bogoslužje.⁶⁶

Westwerk Svetog Spasa sastoji se od prizemlja i dva kata te se nalazi između crkvenog broda, odvojenog pomoću vrlo masivnog i snažnog zida te zvonika. Njegovo prizemlje je pravokutnog oblika te se u njega može ući kroz glavni ulaz građevine koji je smješten na zapadnoj strani.⁶⁷ S lijeve i desne strane glavnog ulaza nalaze se dva pilastra koja raščlanjuju zidnu masu crkve, a i veoma su važni jer služe i za pridržavanje pojasnica konstrukcije svoda dok su na prvome katu zvonika preko rasteretnog luka s kojim su se povezivali u svodnoj konstrukciji u prizemlju, nosili istočni zid samog zvonika.⁶⁸ Pilastri su se nalazili i na istočnom zidu prizemlja te su također bili važni za pridržavanje svodova. Osim toga, davali su monumentalan izgled samom prizemlju i prvom katu.⁶⁹ Čitav prostor je bio osvjetljen pomoću jednog prozora gljivastog oblika koji se nalazio na južnom crkvenom zidu. Svod prizemlja je bio podijeljen na tri dijela od kojega je središnje polje bilo kvadratnog oblika s križnim (kupolnim) svodom, dok su bočni svodovi bili poluvaljkasti.⁷⁰ Pilastri koji su se nalazili iznad istočnih vrata smještenih u prizemlju, bili su povezani pomoću luka koji se u gornjem dijelu poravnavao te je na taj način u potpunosti odgovarao pragu čija su vrata bila smještena na katu.⁷¹ Lijevo i desno od istočnih vrata na katu *westwerka* bili su smješteni prozori čiji je rasteretni luk bio oblikovan poput gljive. Ta vrata i prozori služili su kako bi preko njih župan mogao sudjelovati u misnom slavlju. Kat *westwerka* bio je organiziran gotovo na sličan način kao i prizemlje, no imao je puno veći volumen zbog svoje povećane visine.⁷² Osim toga, u prostor kata *westwerka*, uključen je i prostor kata zvonika.⁷³ Tu se nalazio i zapadni ulaz do kojeg se dolazilo pomoću vanjskog stubišta izrađenog od drveta i platforme koja se nalazila direktno ispred vrata.⁷⁴ Pomoću stubišta se dolazilo do terase koja je vodila do prvog kata zvonika (ujedno je bio i prvi kat *westwerka*), namjenjenog za župana koji je slušao misu.⁷⁵

⁶⁶ T. MARASOVIĆ, 1995., 49.

⁶⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 20.

⁶⁸ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 169.

⁶⁹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 169.

⁷⁰ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 20.

⁷¹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 169-170.

⁷² A. MILOŠEVIĆ, 2020., 20.

⁷³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 171-172.

⁷⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 145.

⁷⁵ T. MARASOVIĆ, 1995., 51.

Svodovi prvoga kata bili su podijeljeni na tri dijela, središnjim križnim i bočnim poluvaljkastim svodovima.⁷⁶ Na kat *westwerka* nadovezivao se još jedan dodatni kat (potkrovlje) koji se sastojao od drvenog krova te je bio važan za komuniciranje s trećim i četvrtim katom zvonika.⁷⁷

4. 3. Zvonik

Zvonikom crkve Svetog Spasa bavio se Miljenko Jurković koji naglašava da zvonik nije karolinška inovacija, već su ga oni preuzeli od kasnoantičke arhitekture, no on je došao u hrvatske prostore upravo karolinškim utjecajem. Zvonik crkve Svetog Spasa smješten je na pročelju, u osi same crkve te se tako smatra aksijalnim zvonikom. Kvadratnog je tlocrta te je njegova današnja visina 15,5 metara.⁷⁸ Tomislav Marasović predromaničke dalmatinske crkve takvog tipa smatra *regionalnim posebnostima starohrvatskog graditeljstva*, a crkvu Svetog Spasa najvažnijim primjerom takvog tipa arhitekture.⁷⁹

Zvonik je zidan pomoću neobrađenog kamena, postavljenog u redove koji su poravnati s pločastim tankim kamenom u kombinaciji s mortom. Zapadni zid zvonika je na svakom katu rastvoren s otvorima koji se stupnjevito sužavaju od dna prema vrhu (vrata u prizemlju su najveća, dok je prozor na vrhu zvonika najmanji). S obzirom da je u potpunosti konstrukcijski uklopljen u pročelje, može se zaključiti da je čitava građevina nastala u istom vremenskom razdoblju.⁸⁰ Zvonik se sastojao od prizemlja iznad kojeg se izdižu četiri kata. Prizemlje i prvi kat zvonika odgovaraju prizemlju i prvom katu *westwerka*. Unutar prizemlja se nalaze dvoja vrata polukružnog nadvišenja koja su smještena na istočni i zapadni zid. Prolaskom kroz vrata ulazi se u prizemlje zvonika, a samim time i *westwerka* te, konačno, drugim vratima, i u sami naos crkve.⁸¹ Prizemlje zvonika bilo je nadsvođeno s polukružnim svodom usmjerenim od sjeverne prema južnoj strani. Po načinu na koji je usmjeren svod u prizemlju, može se zaključiti da su zvonik i crkva nastali istovremeno, u istom vremenskom razdoblju.⁸²

⁷⁶ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 173.

⁷⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 20.

⁷⁸ M. JURKOVIĆ, 1995, 57.

⁷⁹ T. MARASOVIĆ, 1995, 48.

⁸⁰ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 143.

⁸¹ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 19.

⁸² A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 144.

Vrata koja su smještena na prvom katu zapadnog zida zvonika služila su kako bi se ušlo na prvi kat *westwerka*. S vanjske strane imaju polukružni nadvoj, dok je unutrašnji nešto viši te ga pridržava drvena greda.⁸³ Tijekom ranoga srednjeg vijeka na prvi kat *westwerka* dolazilo se pomoću drvenog stubišta koje je u kasnijem razdoblju zamijenjeno zidanom konstrukcijom. Taj element je veoma važno naglasiti jer su prijašnji istraživači smatrali da zidano stubište pripada najstarijoj fazi u kojoj je crkva izgrađena.⁸⁴ Tijekom istraživanja crkve, ispred zvonika su pronađeni ostatci portikata za koje se utvrdilo da su rezultat kasnije dogradnje.⁸⁵

Prvi kat zvonika rastvoren je prema *westwerku*, tako da su obje prostorije jedinstvene te međusobno povezane. Osim toga, bio je nadsvođen križno-kupolnim svodom. Na južnome zidu prvoga kata zvonika nalazila se polukružna niša koja je vjerojatno služila kao mjesto na kojemu je bio položen relikvijar ili oltar unutar kapelice, vjerojatno u vlasništvu župana i donatora Gastike.⁸⁶ Miljenko Jurković je naglasio da oltar ili relikvijar koji su posvećeni Spasitelju te koji su smješteni unutar *westwerka* predstavljaju njegovu liturgijsku funkciju.⁸⁷ Do drugog kata zvonika dolazilo se preko krovišta koje se nalazi iznad prvog kata *westwerka*, dok su preostali katovi zvonika bili povezani pomoću drvenih ljestava. Treći kat zvonika je bio otvoren na sve četiri strane pomoću monofora, dok je četvrti, posljednji bio otvoren s biforama te je projektiran i izveden kao zvonara.⁸⁸ Iznad četvrtog kata se izdizao piramidalni krov.

⁸³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 145.

⁸⁴ T. MARASOVIĆ, 1995., 51.

⁸⁵ A. MILOŠEVIĆ- Ž. PEKOVIĆ, 2009., 146.

⁸⁶ M. JURKOVIĆ, 1995., 63.

⁸⁷ M. JURKOVIĆ, 1995., 63.

⁸⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 20.

4. 4. Raščlamba vanjskih i unutarnjih zidova crkve

Crkva Svetog Spasa je s vanjske strane raščlanjena pomoću oblikih kontrafora. Sa svake strane crkve (sjeverne i južne) nalazi se po pet kontrafora koji su smješteni jedan nasuprot drugoga, dok je u unutrašnjosti bila raščlanjena s tri para nasuprotilih lezena, pa se na najistočniji par naslanjala i oltarna ograda koja je bila postavljena ispred svetišta.⁸⁹ Lezene na bočnim crkvenim zidovima bile su povezane pomoću slijepih lukova te su bile važne za nošenje eventualne kupole crkve.⁹⁰ Tomislav Marasović naglašava da lezene unutar crkve Svetog Spasa ne slijede starokršćanski raspored prostora koji je podijeljen na tri potpuno jednaka dijela, već je unutar crkve prostor podijeljen na nejednake dijelove, tako što se na istočnom kraju crkve nalazi prezbiterij s tri apside, dok lezene koje su smještene uz bočne crkvene zidove u kombinaciji s lezenama koje naglašavaju svetište obrubljuju četvrtasti centralni crkveni prostor. Ostatak crkvenog broda koji se nalazi na zapadnoj strani ima pravokutni oblik.⁹¹ Istočni travej, koji je kvadratnog oblika, s vanjske su strane podupirali parovi oblikih kontrafora, što nam pokazuje da se nekada iznad crkve najvjerojatnije izdizala kupola.⁹²

Osim na crkvi Svetog Spasa, obli kontrafori se mogu pronaći i na još nekim predromaničkim crkvama u Hrvatskoj, poput onih na lokalitetima Lopuška glavica i Stupovi u Biskupiji, te na nekadašnjoj katedrali u Biogradu. No, na crkvi Svetog Spasa oni su najbolje sačuvani te je zbog toga crkva bila vrlo značajan predmet proučavanja.⁹³ Ljubo Karaman je na temelju kontrafora tu crkvu datirao u 11. stoljeće jer je smatrao da se taj oblik sakralnog graditeljstva tek tada pojavio u Hrvatskoj i to posredstvom benediktinaca. Osim toga, naglasio je da su kontrafori u tom razdoblju imali samo dekorativnu, a ne konstruktivnu ulogu jer je smatrao da u Dalmaciji toga doba još nije bilo crkava sa svodovima.⁹⁴ S druge strane, Dyggve je držao da kontrafori imaju isključivo konstruktivnu ulogu. Ishodište kontrafora je našao u ranokršćanskoj arhitekturi. Smatrao je da je na pojavu kontrafora u predromanici isključivo utjecala arhitektura Mauzeleja Sv. Anastazija na salonitanskom izvangradskom groblju Marusincu.⁹⁵ Važnu ulogu je imao i Stjepan Gunjača koji je istraživao kontrafore crkava na Lopuškoj glavici i Stupovima. Nije prihvaćao Karamanovu tezu prema kojoj kontrafori imaju samo

⁸⁹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 125.

⁹⁰ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 265.

⁹¹ T. MARASOVIĆ, 1995., 46.

⁹² A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 265.

⁹³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 128.

⁹⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 134.

⁹⁵ T. MARASOVIĆ, 1995., 47.

dekorativnu ulogu, već je držao da su oni važni za održavanje crkvenih svodova. Osim toga, utvrdio je da crkve s oblim kontraforima pripadaju isključivo vremenu ranoga srednjeg vijeka.⁹⁶

Tomislav Marasović je smatrao da kontrafori osim konstruktivne imaju i dekorativnu ulogu. Usporedio ih je s antičkim građevinama koje stupove, tj. polustupove u gornjoj zoni spajaju pomoću ukrasnih vijenaca. Naglasio je da su na Svetom Spasu kontrafori povezani u gornjoj zoni pomoću nekakvoga potkrovnog vijenca za koji je kasnije utvrđeno da je nastao tek u 14. stoljeću, tijekom pregradnje crkve.⁹⁷ Ivo Petricioli je crkve s oblim kontraforima svrstao u posebnu grupu građevina te je prema skulpturi koja je nađena u tim crkvama grupu svrstao u drugu polovinu 9. stoljeća.⁹⁸ Osim toga, naglasio je da je takav oblik kontrafora nepoznat u predromanici i romanici Europe, a može se vidjeti tek na nekim gotičkim spomenicima.⁹⁹

Osim kontrafora, na crkvi su se na sjevernom bočnom zidu nalazila i vrata koja su bila nadstvođena gljivastim lukom.¹⁰⁰ Iznad zvonika, kupole i prezbiterija uzdizalo se dvostrešno krovšte, dok su *westwerk* i ostatak broda crkve imali četverostrešno. Krovšte je imalo potkonstrukciju izrađenu od drveta te je bilo pokriveno pomoću velikih kamenih ploča.¹⁰¹

⁹⁶ T. MARASOVIĆ, 1995., 47.

⁹⁷ T. MARASOVIĆ, 1995., 46.

⁹⁸ I. PETRICIOLI, 1984., 225.

⁹⁹ I. PETRICIOLI, 1980., 116.

¹⁰⁰ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 21.

¹⁰¹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 272.

5. Skulptura crkve Svetog Spasa

Grkokatolički svećenik Petar Stanić uočio je 1891. godine na području crkve Svetog Spasa prve ulomke iz vremena ranoga srednjeg vijeka. Prilikom svoga obilaska crkve on je uspio prepoznati sedam različitih fragmenata, od koji su neki bili rasuti po groblju, a drugi ugrađeni u samu crkvu, pa je tako zaključio da je crkva Svetog Spasa sagrađena na mjestu neke starije sakralne građevine.¹⁰² U svojim spisima, Stanić je spomenuo neke od viđenih ulomaka, kao što su dva fragmenta s rozetom za koje navodi da su se nalazili unutar južnog kuta kvadratne apside te stupić koji je pripadao oltarnoj ogradi, a koji je u kasnijem razdoblju bio ugrađen u novi oltar smješten u apsidi iz kasnoga srednjeg vijeka.¹⁰³ Nadalje, spomenuo je i ulomak koji se nalazio na zvoniku te ulomak koji se i danas nalazi unutar sjevernog pilastra, a koji je bio važan za pridržavanje trijumfalnog luka crkve.¹⁰⁴ Osim toga, naveo je i ulomak ukrašen tropletom i učvorenim kružnicama.¹⁰⁵

Važnu ulogu u proučavanju skulpture koja potječe iz crkve Svetog Spasa imao je Ivo Petricioli. On je objavio članak u kojim je, poput Stjepana Gunjače crkvu Svetog Spasa uvrstio u grupu crkava s oblikom kontraforima te je nakon toga analizirao njezinu skulpturu.¹⁰⁶ Skulpturu njezine oltarne ograde usporedio je s onom iz Šopota kraj Benkovca i Ždrapnja kod Skradina, a na kojoj je uklesano ime kneza Branimira. S obzirom na stilske sličnosti među tim reljefima, odlučio je datirati crkvu u Cetini u razdoblje posljednje četvrtine 9. stoljeća, tj. u vrijeme vladavine kneza Branimira (879.-892.).¹⁰⁷ Na Petriciolijeva istraživanja nadovezao se i Nikola Jakšić koji je potvrdio Petriciolijevo datiranje crkve u zadnju četvrtinu 9. stoljeća.¹⁰⁸ Usporedio je skulpturu iz Šopota i Biskupije s onom iz Cetine te je istaknuo nisku kvalitetu radionice koja ju je klesala, karakterističnu ponajviše po svojoj rustičnosti i naivnom oblikovanju motiva.¹⁰⁹ Naglasio je da su kukice s odvojenim peteljka i kimationom na arhitravu, kao i zabat oltarne ograde, u potpunosti isklesani na jednak način poput onih u Šopotu i Biskupiji. Istaknuo je, također, da je golubica sa zabata iz Svetog Spasa slična onoj sa zabata iz Šopota, dok je križ identičan onome sa zabata s Crkvine u Biskupiji.¹¹⁰ S obzirom da su klesari koji su djelovali na tom području bili okupljeni pod vlašću vladara ili državnih dužnosnika čija su imena bila naznačena na arhitravima oltarnih ograda, Jakšić

¹⁰² P. STANIĆ, 1891., 9-10.

¹⁰³ P. STANIĆ, 1891., 10.

¹⁰⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 195.

¹⁰⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 195.

¹⁰⁶ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 198.

¹⁰⁷ I. PETRICIOLI, 1995., 22.

¹⁰⁸ N. JAKŠIĆ, 1995., 141.

¹⁰⁹ I. JOSIPOVIĆ, 2013., 156.

¹¹⁰ N. JAKŠIĆ, 2015., 318.

je ovu grupu nazvao *Dvorskom klesarskom radionicom*.¹¹¹ Tonči Burić je pak, naglasio sličnosti između skulpture iz Svetog Spasa i one iz nekih crkava u ostatku Dalmacije i jugozapadnom dijelu Bosne.¹¹²

Najveći broj ulomaka skulpture sa Svetog Spasa pronađen je tijekom Gunjačinih iskapanja (1947.-1954.). Najviše njih pripada ranosrednjovjekovnom razdoblju. Ulomci su bili dijelovi okvira prozora i vrata, oltarne ograde i oltara te arkosolija.¹¹³ Danas se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu čuva dvadeset i šest fragmenata skulpture iz crkve Svetog Spasa na vrelu Cetine.¹¹⁴

5. 1. Ulomci vrata i prozora

Crkva Svetog Spasa ima ukupno šest vrata, od kojih se najznačajnijim smatraju zapadna i sjeverna, ponajviše zbog svojih ukrašenih okvira. Zapadni crkveni portal ima sačuvan donji prag. On je vrlo važan jer je veoma pravilno postavljen s obzirom na zidnu masu u kojoj se nalazi. Način na koji je konstruiran odgovara pragovima nastalim u ranosrednjovjekovnom razdoblju. Sastoji se od rebra koje je imalo ulogu graničara crkvenih dvokrilnih vratnica.¹¹⁵ Sačuvana su tri ulomka njegova nadvratnika te jedan fragment sjevernog dovratnika na kojima su istaknuti motivi troprutih učvorenih kružnica koje dijagonalno presijecaju troprute trake.¹¹⁶ Na ukrasima dovratnika i nadvratnika može se primijetiti mala razlika, i to ponajviše u troprutim trakama koje pomoću dijagonale presijecaju kružnice. Trake se na sjevernom dovratniku lome pod tupim kutom, a na južnom dovratniku su zaobljene.¹¹⁷ Istraživanja su pokazala da je fragment nadvratnika mogao pripadati i sjevernim vratima čiji je prag iz ranoga srednjeg vijeka također sačuvan.¹¹⁸ Ranosrednjovjekovni okviri vrata crkve Svetog Spasa stajali su sve do početka kasnosrednjovjekovnog razdoblja, kada je jedan od tih fragmenata ugrađen u sjeverni pilastar važan za pridržavanje trijumfalnog luka koji se od tada nalazio ispred nove pravokutne apside.¹¹⁹ Na crkvi je sačuvan i poveći broj prozora. Jurković navodi da su prozori izvedeni na različite načine jer neki od prozora imaju jako široke polukružne lukove iznad četvrtastih otvora te tako dobivaju oblik gljive koji je karakterističan za predromaniku istočne obale Jadrana.¹²⁰

¹¹¹ N. JAKŠIĆ, 2015., 320.

¹¹² T. BURIĆ, 1995., 91.

¹¹³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 200.

¹¹⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 201.

¹¹⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 204.

¹¹⁶ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 205.

¹¹⁷ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 206.

¹¹⁸ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 206.

¹¹⁹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 209-210.

¹²⁰ M. JURKOVIĆ, 1995., 67.

5. 2. Oltar i oltarna ograda

Oltar se nalazio unutar prostora svetišta, ispred središnje apside. Sačuvan je određeni broj ulomaka koji su bili važni za nastanak njegove rekonstrukcije koju je izradio Stjepan Gunjača nakon što je završio s istraživanjima u crkvi Svetog Spasa.¹²¹ Gunjača je smatrao da je oltar bio oblikovan poput pravokutne menze smještene na nogu, odnosno stupić kvadratnog presjeka.¹²² Noga, odnosno stupić oltara (*stipes*), bila je ukrašena križem koji je ispunjen isprepletenom troprutom trakom. Središte križa je istaknuto pomoću kuglastog ispupčenja, dok su čeone strane ukrašene pomoću zupčaste profilacije.¹²³ Na menzi oltara istaknut je okvir koji se odvaja od središnjeg polja pomoću jednostavne profilacije.¹²⁴ Na oltaru se može vidjeti utjecaj ranokršćanske tradicije na umjetnost ranoga srednjeg vijeka, što je objašnjeno karolinškim *renovatio*, tj. obnavljanjem uzora ranog kršćanstva.¹²⁵ Način na koji je izveden motiv križa s troprutom trakom na stupiću može se najbolje usporediti s izradom križa na zabatu koji potječe iz crkve Sv. Marije na Crkvini.¹²⁶ Zabat s Crkvine datiran je u vrijeme djelovanja kneza Branimira te ga je kao i skulpturu crkve Svetog Spasa izradila *Dvorska klesarska radionica*.

Širina oltarne ograde bila je 4,78 metara te je tako odgovarala širini unutrašnjosti crkve, dok je njezina visina od dna do vrha iznosila 3,10 metara.¹²⁷ U donjem dijelu se sastojala od četiri pilastra i pluteja.¹²⁸ Dva veća pluteja bila su ukrašena dijagonalno postavljenim troprutim trakama smještenima unutar jednostavnog okvira, dok su manji pluteji bili ukrašeni s kružnicama oblikovanih pomoću troprutih traka. Prvi lijevi pilastar bio je ukrašen troprutim osmicama, dok je drugi lijevi imao velike troprute kružnice koje su dijagonalno povezane pomoću dvostrukih troprutih traka.¹²⁹ Prvi desni plutej (koji je smješten do prolaza) bio je ukrašen troprutim kružnicama koje su povezane pomoću dijagonalne troprute trake.¹³⁰ Pluteji i pilastri danas nisu sačuvani u potpunosti, već samo u ulomcima. Pronađen je i ulomak za koji se pretpostavlja da pripada drugom desnom pilastru, no to nije sigurno. Stoga, ako taj ulomak nije dio desnog pilastra onda nam se od njega nije sačuvao niti jedan ulomak.¹³¹ Donji i gornji dio oltarne ograde

¹²¹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 211.

¹²² A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 211.

¹²³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 212.

¹²⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 213.

¹²⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 213.

¹²⁶ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 214.

¹²⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 28.

¹²⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 68.

¹²⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 30.

¹³⁰ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 223-225.

¹³¹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 223-225.

povezivala su četiri stupa koja su ujedno i nosila arhitrave s natpisima. Od stupova su danas preostala samo dva ulomka: jedan koji je povezan s pilastrom smještenim uz prolaz na desnoj strani ograde i mali fragment jednog od kapitela. Ostali kapiteli oltarne ograde nisu sačuvani.¹³²

Na gornjem dijelu oltarne ograde nalazili su se zabat i arhitravi oltarne ograde. Grede su danas gotovo u potpunosti sačuvane, dok je od zabata preostao jedan mali ulomak. U središtu zabata se nalazio križ račvastih krajeva pod kojim su bile smještene dvije golubice koje kljucaju grozd.¹³³ Njihovo perje je vjerojatno bilo urezano užljebinama. Na vanjskom rubnom dijelu zabata nalazio se okvir ispunjen kukicama koje su imale odvojenu peteljku te koja je izlazila iz istaknutog rebra ispod kojeg se nalazio kimation.¹³⁴

Arhitravi su bili podijeljeni na dvije ukrasne zone. U gornjoj je tekao niz kuka, kao i na rubnim dijelovima zabata, samo što su one na arhitravima polegnute i na lijevu i na desnu stranu, a mjesto promjene smjera istaknuto je križićem s račvastim krakovima poput onoga unutar zabata. U donjoj zoni arhitrava nalazi se natpis koji je usmjeren od lijeve prema desnoj strani, a njemu nedostaje sredina, tj. luk zabata. Arhitravi su otkriveni za vrijeme Gunjačinih istraživanja te se s godinama tekst nadopunjavao. Naime, Gunjača je otkrio da se na natpisu spominju župan Gastika, njegova majka Nemira i dvojica sinova te da je crkva posvećena Uzašašću Kristovu.¹³⁵ O natpisu je pisala i Vedrana Delonga koja navodi da je napisan na latinskom jeziku, dok mu je sadržaj u potpunosti donatorski, ali i posvetni.¹³⁶ Naglašava da je napisan poluuncijalnim slovima koja su se koristila u 9. stoljeću, dok se nakon tog razdoblja više ne upotrebljavaju.¹³⁷ Nadalje, ona ističe da je sadržaj te struktura i stil rečenice karakterističan za srednjovjekovne spomenike u zapadnomediteranskim kršćanskim državama, ali i za područje istočne obale Jadrana. Zbog toga se može ustvrditi da su ti prostori, a ponajviše dalmatinski gradovi, izravno utjecali na nastanak posvetnog natpisa s arhitrava iz Cetine.¹³⁸

¹³² A. MILOŠEVIĆ, 2020., 30.

¹³³ A. MILOŠEVIĆ, 2020., 72.

¹³⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 225.

¹³⁵ V. DELONGA, 1995., 118.

¹³⁶ V. DELONGA, 1995., 119.

¹³⁷ V. DELONGA, 1995., 134.

¹³⁸ V. DELONGA, 1995., 129-130.

5. 3. Arkosolij

Tijekom arheoloških istraživanja otkriveno je da je čitavi prostor crkve bio ispunjen grobovima, pa čak i prezbiterij. Jedini prostor u kojemu se grobovi nisu nalazili je bio dio u prizemlju *westwerka*, tj. područje smješteno uz sjeverni zid. Milošević i Peković pretpostavljaju da je taj prostor crkve vjerojatno bio zauzet s nečim što je onemogućavalo pokapanje i na tom mjestu u crkvi. Tijekom ranoga srednjeg vijeka, *westwerk* je imao i funkciju za pokop vladara unutar njegove kriptе. Milošević i Peković naglašavaju da u crkvi Svetog Spasa nisu pronađeni dokazi koji bi mogli upućivati na postojanje županova groba, ali isto tako naglašavaju da bi spomenuti sjeverni prostor u prizemlju *westwerka* mogao ostaviti i nekakvu mogućnost kako bi se riješilo i to pitanje.¹³⁹

No, u crkvi su pronađeni i neki ulomci skulpture iz vremena ranoga srednjeg vijeka, poput ulomka ukrašenog isprepletenim troprutim, dijagonalno postavljenim trakama koje su slične onima na oltarnoj ogradi. Međutim, s obzirom na način klesanja ukrasa na ulomku, on se ne može povezati s oltarnom ogradom, niti s nekim drugim dijelom liturgijskih instalacija.¹⁴⁰

Tijekom svojih istraživanja crkve Svetog Spasa 1891. godine, Petar Stanić je u svojim spisima naveo dva ulomka koja su bila ukrašena rozetama. Naglasio je da su se nalazili unutar nove, pravokutne apside, pa stoga zaključuje da su bili namijenjeni za zidnu ugradnju.¹⁴¹ S obzirom da su navedeni ulomci bili ukrašeni rozetama sa šest latica, Milošević i Peković su došli do zaključka da su se vjerojatno u razdoblju ranoga srednjeg vijeka nalazile na prednjoj strani arkosolija koji je služio kao grob župana Gastike. Oni su pretpostavili da se iznad groba nalazio luk koji je bio važan za podržavanje svodova te da su se na prednjoj strani arkosolija nalazile ukrasne ploče.¹⁴²

¹³⁹ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 232.

¹⁴⁰ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 233-234.

¹⁴¹ P. STANIĆ, 1891., 9-10.

¹⁴² A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 234-235.

6. Ostatci fresaka

Tijekom Gunjačinih istraživanja crkve Svetog Spasa 1948. godine, u blizini vanjske sjeverne strane crkve pronađena je rupa unutar koje su se nalazili ostatci žbuke s freskama. Gunjača je iznio pretpostavku da su navedene freske vjerojatno oslici ranosrednjovjekovne crkve te da su se našle na tom mjestu nakon što je uništena srednja polukružna ranosrednjovjekovna apsida crkve.¹⁴³ Takav zaključak je donešen jer su se tijekom Gunjačinih istraživanja još uvijek mogle vidjeti freske unutar južne apside.¹⁴⁴

Ante Milošević i Željko Peković ističu da ostatci fresaka iz južne bočne apside ne potječu iz vremena kada je crkva izvorno izgrađena, tj. predromanike jer su se freske sačuvale do one razine poda koja pripada crkvi iz kasnosrednjovjekovnog razdoblja te je tako izglednije da one pripadaju kasnijem razdoblju.¹⁴⁵ Tome u prilog idu i određeni podatci koje je zapisao splitski nadbiskup Cupilli. On je 1709. godine spomenuo da je crkva Svetog Spasa u svojoj unutrašnjosti bila oslikana križevima što je po njemu predstavljalo jako dugu starost crkvene građevine. No, tijekom čitavoga srednjeg vijeka postojao je običaj prema kojemu bi se prilikom posvete neke crkve, na njezinim nasuprotnim zidovima, naslikali križevi, a što bi zapravo značilo da se preko Cupillijevih podataka ne može točno odrediti kada su freske nastale.¹⁴⁶

¹⁴³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 188.

¹⁴⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 188.

¹⁴⁵ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 190.

¹⁴⁶ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 190-192.

7. Zaključak

Crkva Svetog Spasa na vrelu rijeke Cetine koja je nastala u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća, točnije u vrijeme vladavine kneza Branimira, vrlo je važan arhitektonski spomenik koji nam na najbolji način svjedoči o bogatoj hrvatskoj povijesnomjetničkoj baštini ranoga srednjeg vijeka.

Crkva je već od kraja 19. stoljeća bila predmet istraživanja mnogih znanstvenika koji su davali različita mišljenja o vremenu njezine gradnje i titularu, ali i donatoru. Ipak, do najvažnijih spoznaja došao je Stjepan Gunjača sredinom 20. stoljeća kada je tijekom svojih arheoloških istraživanja pronašao veliki broj skulpture, tj. klesanih dijelova liturgijskih instalacija od kojih su možda najvažniji arhitravi oltarne ograde na kojima se spominje ime župana Gastike, njegove majke Nemire i dvojice sinova. Te važne informacije dale su mogućnost preciznijeg datiranja crkve u vrijeme kneza Branimira, a što je kasnije osamdesetih godina 20. stoljeća potvrdio i Ivo Petricioli. On je, naime, usporedio liturgijske instalacije Svetog Spasa s ostacima skulpture pronađene na drugim lokalitetima, ponajprije u Ždrapnju kraj Skradina i Šopotu kod Benkovca. Nikola Jakšić je njezinu skulpturu prepoznao i svrstao u opus *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* koja je poznata po niskoj kvaliteti izvedbe, tj. rustičnom klesarstvu i naivnom oblikovanju ukrasnih motiva.

Posebnu pozornost ovoj crkvi posvetili su Ante Milošević i Željko Peković u monografiji *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini*. Njihova knjiga kombinira neke već poznate činjenice o crkvi s novim znanstvenim spoznajama. Tako autori obrađuju rezultate dosadašnjih istraživanja crkve, ali i provode morfološko-tipološku analizu građevine, kao i stilsku analizu ostataka arhitektonske plastike.¹⁴⁷ Osim toga, posebnu pozornost posvećuju njihovom prijedlogu rekonstrukcije crkve Svetog Spasa, točnije onih dijelova koji su bili uništeni u nekim prijašnjim razdobljima. Nadalje, došli su i do zaključka da je rimska stopa bila korištena kao glavna osnova mjernog sustava u kojem je crkva bila projektirana. Iz toga je proizašlo da se omjer dužine, širine i visine crkve postigao pomoću pravila zlatnoga reza, pa su temeljem te spoznaje autori ponudili i dosta uvjerljivu rekonstrukciju visine crkve, njezina zvonika, kao i kupole na tamburu koja se vjerojatno izdizala nad građevinom.¹⁴⁸ Prema Miloševiću i Pekoviću, kupola se u unutrašnjosti naslanjala na poluvaljkasti svod zapadnog traveja te polukupolu koja se izdizala nad kalotama svetišta, dok su se pojasnice svoda, kao i polukupola nad kalotama svetišta, naslanjale na lezene smještene uz perimetralne zidove crkve. Na vanjskoj strani je kupolni sustav bio učvršćen pomoću obliha kontrafora. Takav način postavljanja kupole predstavljao bi inovaciju u ranosrednjovjekovnom graditeljstvu te bi promijenio mišljenje kako u arhitekturi 9. stoljeća na teritoriju ranosrednjovjekovne

¹⁴⁷ I. JOSIPOVIĆ, 2009., 38 - 40.

¹⁴⁸ A. MILOŠEVIĆ- Ž. PEKOVIĆ, 2009., 264 - 278.

hrvatske države nije bilo crkava s kupolom. Osim toga, to bi mogao biti uvjerljivi dokaz da su crkvu Svetog Spasa gradili veoma sposobni, a ne priučeni arhitekti i graditelji.¹⁴⁹

Navedena sakralna građevina može se smatrati najvažnijim hrvatskim predromaničkim spomenikom upravo po unikatnosti svoje gradnje. Sastoji se od arhitektonskih elemenata karolinške umjetnosti, kao što su visoki, i gotovo do vrha sačuvani, aksijalni zvonik te *westwerk* čije značenje nije samo u njegovim liturgijskim funkcijama, već i u manifestaciji društvene moći predstavnika vladarske elite, tj. pokrovitelja gradnje crkve. Na istočnoj, začelnoj strani crkve smješteno je trikonhalno svetište, dok joj vanjske zidove podržavaju obli kontrafori koje je Petricioli istaknuo kao glavne karakteristike predromaničke arhitekture na području ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine, a koje ne nalazimo na niti jednoj ranosrednjovjekovnoj sakralnoj građevini u ostatku Europe.

Zbog svih njezinih morfoloških, konstruktivnih i stilskih karakteristika, crkvu Svetog Spasa na vrelu Cetine može se smatrati najvrijednijom sakralnom građevinom koja je nastala za vrijeme hrvatskih narodnih vladara.

¹⁴⁹ A. MILOŠEVIĆ- Ž. RAPANIĆ, 2009., 264-278.

8. Literatura

- T. BURIĆ, 1995. – Tonči Burić, Predromanička skulptura iz crkve Sv. Spasa u Cetini, *Starohrvatska prosvjeta*, III/22, Split, 1995., 91-116.
- V. DELONGA, 1995. – Vedrana Delonga, Donatorski natpis župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa u Cetini (Vrh Rici), *Starohrvatska prosvjeta*, III/22, Split, 1995., 117-140.
- V. P. GOSS, 1996. – Vladimir P. Goss, Predromanička arhitektura u Hrvatskoj, Zagreb, 1996.
- S. GUNJAČA, 1949. – Stipe (Stjepan) Gunjača, Radovi na crkvi i groblju Svetog Spasa na vrelu Cetine, *Ljetopis JAZU*, 47, Zagreb, 1949., 87-91.
- S. GUNJAČA, 1995. – Stipe (Stjepan) Gunjača, Radovi na crkvi i groblju Svetog Spasa na vrelu Cetine, *Starohrvatska prosvjeta*, III/22, Split, 1995., 29-36. (Pretiskano iz *Ljetopisa JAZU*, 55, Zagreb, 1949, 87-91.)
- N. JAKŠIĆ, 1995. – Nikola Jakšić, Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, *Starohrvatska prosvjeta*, III/22, Split, 1995., 141-150.
- N. JAKŠIĆ, 2015. – Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije – studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split, 2015.
- D. JELOVINA, 1990. – Dušan Jelovina, Starohrvatska crkva sv. Spasa na vrelu rijeke Cetine i groblje oko nje u svjetlu arheoloških istraživanja, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, Split, 1990., 31-48.
- I. JOSIPOVIĆ, 2009. – Ivan Josipović, Dragulj na izvoru rijeke, *Kvartal*, VI/3-4, Zagreb, 2009., 38-40.
- I. JOSIPOVIĆ, 2013. – Ivan Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća (doktorska disertacija)*, Zagreb, 2013.
- M. JURKOVIĆ, 1986. – Miljenko Jurković, Crkve s Westwerkom na istočnom Jadranu. Pravci istraživanja, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26, Split, 1986., 61-86.
- M. JURKOVIĆ, 1992. – Miljenko Jurković, O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 15/1990. (*Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini, Znanstveni skup, Knin, 13.-15. X. 1987.*), Zagreb, 1992., 65-73.
- M. JURKOVIĆ, 1995. – Miljenko Jurković, Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici, *Starohrvatska prosvjeta*, III/22, Split, 1995., 55-80.
- LJ. KARAMAN, 1930. – Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti – historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb, 1930.
- T. MARASOVIĆ, 1995. – Tomislav Marasović, Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine. Prilog tipološkoj analizi, *Starohrvatska prosvjeta*, III/22, Split, 1995., 37-54.

T. MARASOVIĆ, 1996. – Tomislav Marasović, „Westwerk“ u hrvatskoj predromanici, u: Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur.) Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb, 1996., 215-229.

A. MILOŠEVIĆ, 2020. – Ante Milošević, *Gornja Cetina – Kijevo, Cetina, Vrlika, Koljane, Otišić, Vučipolje, Potravlje, Hrvace (Korpus ranosrednjovjekovne skulpture, knj. 4)*, Split, 2020.

A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009. – Ante Milošević - Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini*, Dubrovnik - Split, 2009.

I. PETRICIOLI, 1980. – Ivo Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka, u: *Gunjačin zbornik*, (ur.) Ivan Erceg et alii, Zagreb, 1980., 113-120.

I. PETRICIOLI, 1984. – Ivo Petricioli, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 8 (Znanstveni skup "Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka", Sinj, 3–6. VI. 1980.)*, Split, 1984., 221-226.

I. PETRICIOLI, 1995. – Ivo Petricioli, Crkva Sv. Spasa na vreli Cetine, *Starohrvatska prosvjeta, III/22, Starohrvatska prosvjeta*, Split, 1995., 19-28.

P. STANIĆ, 1891. – Petar Stanić, Sredovječni spomenici u Vrličkoj okolini (I. Crkve i grobišta, II. Tvrđave), *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 13, Zagreb, 1891., 9-10.

S. ZLATOVIĆ, 1883. – Stipan Zlatović, Stara crkva i grobište u Vrili Cetine, *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 5, Zagreb, 1883., 102-107.

9. Likovni prilozi

Slika 1. Pogled na zvonik crkve Svetog Spasa na vreli Cetine

(izvor: <https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/5655-reportaa-starohrvatska-crkva-svetog-spasa-na-izvoru-rijeke-cetine.html>)

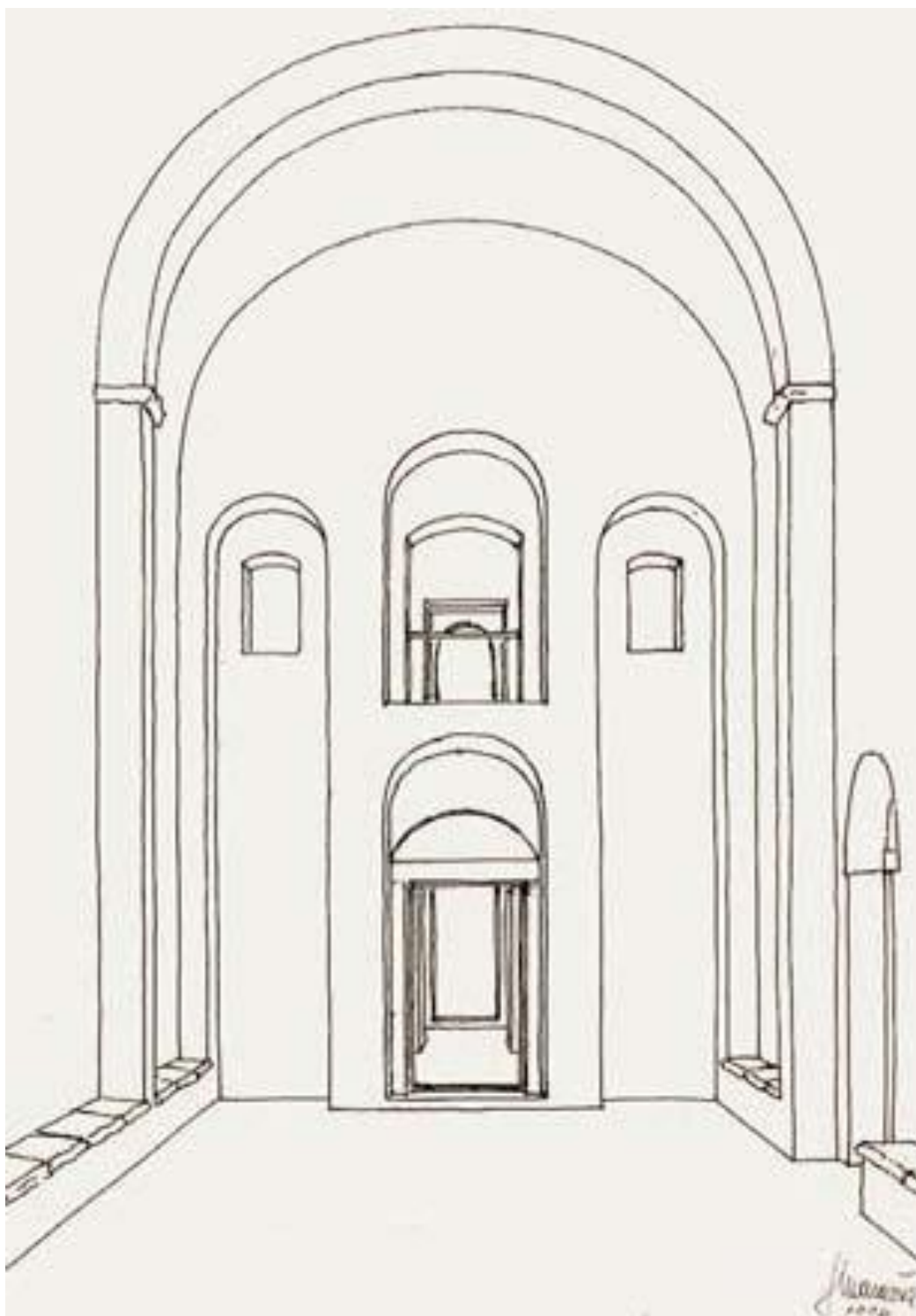

Slika 2. Pogled na brod i svetište crkve Svetog Spasa na vreli Cetine

(izvor: <https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/5655-reportaa-starohrvatska-crkva-svetog-spasa-na-izvoru-rijeke-cetine.html>)

Slika 3. Pogled na *westwerk* crkve
(Izvor: <http://hu-benedikt.hr/?p=123144>)

Slika 4. Pogled na *westwerk* crkve (crtež)

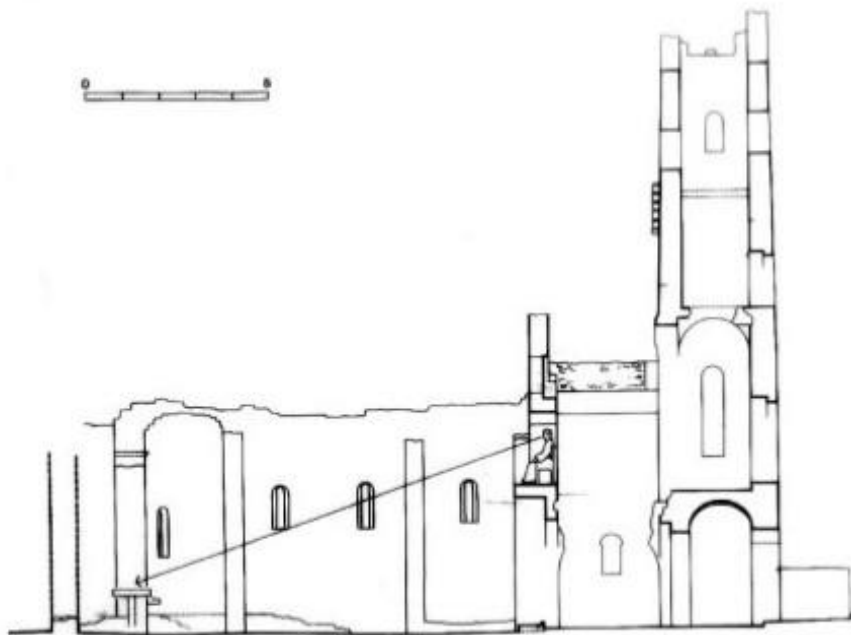
(izvor: <https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/5655-reportaa-starohrvatska-crkva-svetog-spasa-na-izvoru-rijeke-cetine.html>)

Slika 5. Greda oltarne ograde s natpisom župana Gastike

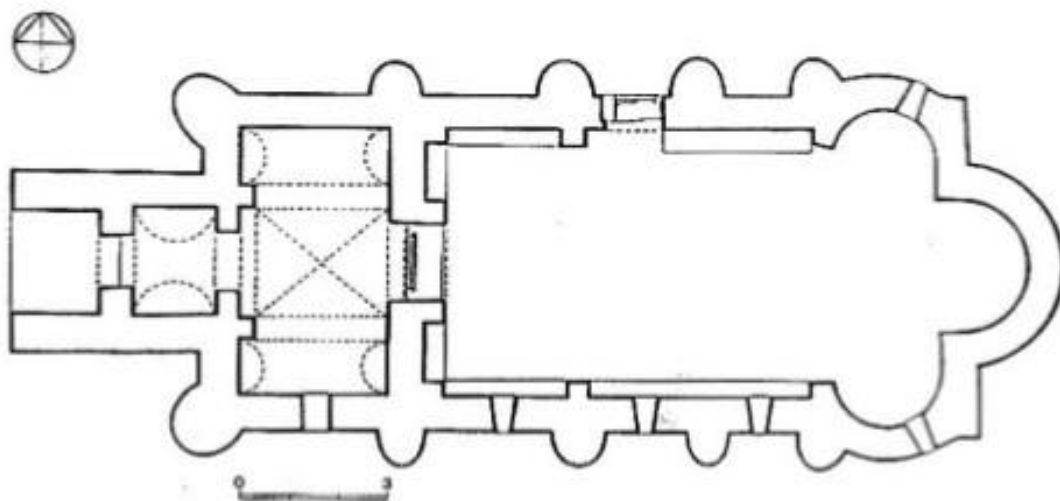
(Izvor:

https://encryptedtbn0.gstatic.com/images?q=tbn%3AANd9GcRnj12dBgRTkgV757NjN_OI4zn8tFy0gaSHPQ&usqp=CAU)

Slika 6. Uzdužni presjek crkve Svetog Spasa

(izvor: M. JURKOVIĆ, 1995., 64.)

Slika 7. Tlocrt Svetog Spasa (prema Jurkoviću, 1992.)

(izvor: I. PETRICIOLI, 1995, 26)

Slika 8. Rekonstrukcija oltarne ograde crkve Svetog Spasa

(izvor: A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 219)

The Church of the Holy Savior at the source of the Cetina

The Church of the Holy Savior at the source of the Cetina was built in the last quarter of the 9th century. It is considered the most important Croatian architectural monument from the Pre-Romanesque period. It is the subject of many archaeological research from the end of the 19th century to the present day. Different researchers have drawn different conclusions about the interior and exterior of the church, the year it was built and the name of the church. During earlier research, researchers such as Lujo Marun and Ljubo Karaman thought that the church belonged to the late Middle Ages. Stjepan Gunjača refuted those opinions. Gunjača led the research on the church between 1947. and 1954. He found the beam of the altar railing mentioning the name of the prefect Gastika, prefect mother and his sons. He discovered that the church was a private building, and that it was dedicated to Christ (the Holy Savior).

In 1980, Ivo Petricioli compared sculpture from the Holy Savior with sculptures in Ždrapanj and Sopot. Petricioli concluded that the church in Cetina was built during the time of Prince Branimir (879-892). Furthermore, Nikola Jakšić also compared the sculpture from the Holy Savior with sculptures in Šopot and in Biskupija and he classified them in the group *Court Stonemason Workshop* because they have similar characteristics. The church is very significant because of its unique architectural solutions such as the triconch sanctuary, the axial bellfry and *Westwerk* from Carolingian art. In addition, there are round buttresses on the external walls. Ivo Petricioli compared it with other churches that have round buttresses (Biograd Cathedral, Lopuska glavica and Stupovi regions), and he emphasized that this type of building cannot be found in pre-Romanesque and Romanesque Europe but only in Croatia. Due to its uniqueness, he named the mentioned churches "*Old Croatian architecture*". In addition, during the research on the church, researches found frescoes that are believed to date from the late Middle Ages.

Keywords: The Church of the Holy Savior at the source of the Cetina, Pre-Romanesque period, the last quarter of the 9th century, prefect Gastika, Prince Branimir, *Court Stonemason Workshop in the period of Prince Branimir*, old Croatian churches with round buttresses